

was een stedelijke instelling waar hij niets over te zeggen had. De benoemingskwestie speelde overigens in 1815.

Een vergelijkbaar geval doet zich verderop in het boek voor: 'Een van de Noordstarmannen, Op den Hooff, was al in 1827 verkozen, maar kwam door de wederrechtelijke bemoeienis van de regering met de verkiezingen pas twee jaar later in de Kamer.' (271) Dat de regering invloed uitoefende op de Kamerverkiezingen is een bekend gegeven, maar dit is wel een heel kras staaltje. De auteur verwijst in noot 178 (401) naar de dissertatie van Lodewijk Blok, *Stemmen en kiezen*, 25-26. Daar lees ik echter niet meer dan dat in 1829 vanuit Amsterdam aan de Staatssecretarie werd bericht dat 'welligt de meesten' van de Amsterdamse Statenleden hun stem zouden uitbrengen op Op den Hooff.

Van Zanten heeft een omvangrijke, informatieve studie geschreven over een belangwekkend onderwerp, maar van de geboden informatie dient met de nodige voorzichtigheid gebruik te worden gemaakt.

G. J. Hooykaas

J. G. A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren: Fama Maçonnieke uitgeverij, 2003, 255 blz., ISBN 90 72032 13 6).

Tijdgenoten kenschetsten de Nederlandse jaren 1860-1870 terecht als 'theologische tijden.' De protestantse theologie bekleedde een opvallend centrale positie in het Nederlandse intellectuele leven, en dat was in de eerste plaats op het conto van de fel bediscussieerde moderne theologie te schrijven. Maar ook voor vrijdenkers vormde de eigentijdse theologische discussies hét intellectuele referentiepunt bij uitstek. De antitheologie die als een rode draad door de Nederlandse vrijdenkersbeweging liep, vormde tijdens de jaren 1860 en 1870 nog duidelijk het hoofdaandeel van de discussies onder vrijdenkers.

Diezelfde jaren betekenden ook de bloeiperiode van de Amsterdamse vrijdenkersvereniging De Dageraad, die in 1856 was opgericht. Hoewel zij nog decennialang het gelijknamige tijdschrift in leven zou houden, was het slechts in deze periode dat de vereniging zich ook als kleinschalige sociëteit wist waar te maken. Dat gebeurde op zondagochtenden tijdens de kerktijd. Op deze 'gezellige bijeenkomsten' droegen leden gedichten voor, maar werd ook gediscussieerd over de waarde van de bijbel, het verderfelijke karakter van 'de priesterkaste', de 'halfheid' van het theologisch modernisme, de verdiensten en gebreken van deïsme, pantheïsme en materialisme. Een eigen koor moest bijdragen tot het feestelijk en strijdbaar karakter van de bijeenkomsten. Alcohol, koffie en thee werden geweerd; over een rookverbod — onder meer met het oog op de eveneens uitgenodigde en vanaf 1864 sporadisch aanwezige 'dames' — werd vaak gesproken, maar zonder verder gevolg. De gelijkenissen met de irreguliere vrijmetselarij waaruit De Dageraad was gegroeid, werd door de leden wel eens gethematiseerd. Maar ook de parallellie met een kerkgenootschap werd gepercipieerd — onder meer in de bekommernis om voor collectes een bus en geen zakje te gebruiken, omdat men anders al te veel op een kerk zou gaan lijken.

Vanaf de oprichting werd de bestuursafdeling geflankeerd door drie typische symbolen voor 'vrij' wetenschappelijk onderzoek: een aardbol, een telescoop en een microscoop. Later kwam daar een buste van Multatuli bij, een portret van de 'stamvader' van de Nederlandse vrijdenkersbeweging Franz Junghuhn en nog later portretten van de materialistische vrijdenkers Ludwig Büchner en Jacob Moleschott, en van de Britse vrijdenker en liberaal Charles Bradlaugh. De wetenschappelijke attributen bleven echter symbolen. Van wetenschappelijke interesse als dusdanig was er niet echt sprake. De bioloog en Darwin-vertaler Hartogh Heijs van Zouteveen en de filosoof Johannes van Vloten introduceerden rond 1870 het darwinisme wel, maar dat gebeurde vooral met het oog op de uitbouw van een naturalistisch wereldbeeld. Voordien, tijdens de gematigde aanvangsjaren van de vrijdenkersbeweging, functioneerde wetenschap in de eerste plaats als een soort negatieve afgrenzing van het terrein dat aan de godsdienst toekwam: tot het laatste kon slechts behoren wat niet door de wetenschap werd tegengesproken. Naarmate de impact van het Duitse materialisme en later ook het monisme groeide, vloeiden ideeën over wetenschap en religie steeds meer in elkaar over: wetenschap was een soort religie, een zoektocht naar de ontsluiting van de wereldraadselen, met ruimte voor religieuze verwondering over wat raadselachtig bleef. Deze evolutie spoorde met de theologische en metafysische interesse die de Nederlandse vrijdenkersbeweging bleef kenmerken, en haar bijvoorbeeld van haar Belgische zustervereniging onderscheidde.

Ook de eerste breuk die zich binnen de Nederlandse beweging voordeed, getuigt van de hang naar religiositeit die heel wat Nederlandse vrijdenkers eigen was. Toen een kleine groep zich in 1867 onder leiding van de spinozist H. J. Berlin van de Amsterdamse vereniging afscheidde, werd de sfeer van religieuze intolerantie en louter negatieve godsdienstkritiek in De Dageraad door hen als argument aangehaald. Maar er bleek meer aan de hand. Berlin was tevens utopisch socialist en hoopte met zijn nieuwe sociëteit — niet toevallig De Humaniteit genaamd — meer aandacht aan de situatie van de arbeiders te besteden. De Amsterdamse socialist Evert Hendrik Hartmann kreeg er al snel een leidende positie. Daarmee was een probleem aangekaart dat de vrijdenkersbeweging zou blijven verdelen. Heel wat liberale bestuursleden wilden, mede vanwege hun affiniteit met de maçonnieke traditie, vermijden dat er uitgesproken politieke standpunten werden ingenomen. Zo vond ook de socialistische voorzitter en vrijmetselaar Hendrik Huisman de vrijdenkersbeweging niet de plaats om aan politiek te doen. Zij konden echter niet beletten dat het socialisme regelmatig op de agenda werd gebracht. Tijdens de jaren 1880 gebeurde dat bijvoorbeeld door Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Na enkele jaren nam hij weer ontslag, boos over de liberale gezapigheid van het gezelschap. Weer enkele jaren later wist hij de Amsterdamse afdeling toch tijdelijk in socialistische richting te duwen. En ook nu was de kwestie van het socialisme verbonden aan die van het antiklerikalisme. Waar godsdienst- en kerkkritiek het merendeel van de vrijdenkers wist samen te houden, ergerden socialisten zich aan een dergelijke fixatie op één vijand. De vrijdenkerscatechismus *Dominee, pastoor of rabbi?* die De Dageraad in 1890 op de markt bracht, ontlokte bij een figuur als Domela kritiek. Het succes van de brochure, waarvan 60.000 exemplaren werden verkocht, toonde wel aan dat de vrijdenkersbeweging een thema had geïntroduceerd dat vanaf het einde van de eeuw — maar ook pas dan — op ruime belangstelling kon rekenen.

Voorliggende geschiedenis van De Dageraad werd geschreven door een kleinzoon van de auteur van *Dominee, pastoor of rabbi?* Het wapenfeit van de grootvader vormt dan ook het eindpunt van het boek. Dat krijgt daardoor iets sympathieks. Toch stelt deze studie erg teleur. De structuur is chaotisch, de geboden contextualisering en nauwelijks geïntegreerd in het verhaal. Een grondige analyse van de intellectuele posities die door De Dageraad werden ingenomen, blijft bovendien uit. In een hoofdstuk dat is gewijd aan de vrijdenkersbeweging in de ‘ons omringende landen’, komt België niet ter sprake, terwijl de Belgische vrijdenkersbeweging nochtans herhaaldelijk model stond voor de Nederlandse. Het feitelijke verhaal over de vereniging is met andere woorden te weinig gekaderd in een bredere geschiedenis. Wel brengt het werk heel wat informatie samen over het concrete reilen en zeilen van de Nederlandse vrijdenkersbeweging.

Kaat Wils

K. E. M. Bongenaar, *De ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlands-Indië 1855-1942* (Zutphen: Walburg pers, 2005, 856 blz., € 49,50, ISBN 90 5730 267 5).

Anyone enquiring about the administrative development of the Dutch East Indies will be grateful for the massive amount of information provided in Karel Bongenaar's encyclopaedic work. A shrug might be a common response to this statement, accompanied perhaps by the remark that nowadays people with such interests are few and far between. But this would be a superficial reaction, as the ways indirect rule was implemented in the some two hundred and fifty *zelfbesturende landschappen* (self-governing regions) of pre-war Indonesia was to have a profound influence on subsequent political events and even social structures. Moreover, as Henk Schulte Nordholt mentions in his foreword, one of the most fundamental changes now taking place in Indonesia is the reintroduction of local autonomy, the successful implementation of which will depend on the clear differentiation of central and regional rights. In Bongenaar's book we can read how these were managed, and changed, within the evolving political context of the Indies between 1855 and 1942.

Since 1617, when the VOC was granted the right to sign treaties, negotiated legal agreements regulated the differences between directly ruled areas (*gouvernements grondgebied*) and the self-governing regions, as well as the specific rights retained by individual, ‘self-ruling’ leaders and peoples. While some such lands were on Java (Surakarta and Yogyakarta being the most notable), most were in the so-called Outer Islands, and included Sumatra's West and East Coasts, Aceh, Riau and Lingga, West, South and East Borneo, Menado, various districts in Sulawesi (Celebes), Ternate, Tidore, Bacan, Timor, Bali and Lombok. Clearly, any historian of Indonesia needs to understand the particular and varied legal rights that shaped development in so much of the archipelago. The simple projection of assumptions based on Java would be quite misguided.

Karel E. N. Bongenaar was born in Eindhoven in 1935; he later worked and studied in the Netherlands Antilles, but it was his three years in Indonesia in the early 1990s, as coordinator for various legal development projects, which led to this work. The resulting

Voorliggende geschiedenis van De Dageraad werd geschreven door een kleinzoon van de auteur van *Dominee, pastoor of rabbi?* Het wapenfeit van de grootvader vormt dan ook het eindpunt van het boek. Dat krijgt daardoor iets sympathieks. Toch stelt deze studie erg teleur. De structuur is chaotisch, de geboden contextualisering en nauwelijks geïntegreerd in het verhaal. Een grondige analyse van de intellectuele posities die door De Dageraad werden ingenomen, blijft bovendien uit. In een hoofdstuk dat is gewijd aan de vrijdenkersbeweging in de ‘ons omringende landen’, komt België niet ter sprake, terwijl de Belgische vrijdenkersbeweging nochtans herhaaldelijk model stond voor de Nederlandse. Het feitelijke verhaal over de vereniging is met andere woorden te weinig gekaderd in een bredere geschiedenis. Wel brengt het werk heel wat informatie samen over het concrete reilen en zeilen van de Nederlandse vrijdenkersbeweging.

Kaat Wils

K. E. M. Bongenaar, *De ontwikkeling van het zelfbesturend landschap in Nederlands-Indië 1855-1942* (Zutphen: Walburg pers, 2005, 856 blz., € 49,50, ISBN 90 5730 267 5).

Anyone enquiring about the administrative development of the Dutch East Indies will be grateful for the massive amount of information provided in Karel Bongenaar's encyclopaedic work. A shrug might be a common response to this statement, accompanied perhaps by the remark that nowadays people with such interests are few and far between. But this would be a superficial reaction, as the ways indirect rule was implemented in the some two hundred and fifty *zelfbesturende landschappen* (self-governing regions) of pre-war Indonesia was to have a profound influence on subsequent political events and even social structures. Moreover, as Henk Schulte Nordholt mentions in his foreword, one of the most fundamental changes now taking place in Indonesia is the reintroduction of local autonomy, the successful implementation of which will depend on the clear differentiation of central and regional rights. In Bongenaar's book we can read how these were managed, and changed, within the evolving political context of the Indies between 1855 and 1942.

Since 1617, when the VOC was granted the right to sign treaties, negotiated legal agreements regulated the differences between directly ruled areas (*gouvernements grondgebied*) and the self-governing regions, as well as the specific rights retained by individual, ‘self-ruling’ leaders and peoples. While some such lands were on Java (Surakarta and Yogyakarta being the most notable), most were in the so-called Outer Islands, and included Sumatra's West and East Coasts, Aceh, Riau and Lingga, West, South and East Borneo, Menado, various districts in Sulawesi (Celebes), Ternate, Tidore, Bacan, Timor, Bali and Lombok. Clearly, any historian of Indonesia needs to understand the particular and varied legal rights that shaped development in so much of the archipelago. The simple projection of assumptions based on Java would be quite misguided.

Karel E. N. Bongenaar was born in Eindhoven in 1935; he later worked and studied in the Netherlands Antilles, but it was his three years in Indonesia in the early 1990s, as coordinator for various legal development projects, which led to this work. The resulting